

Pavel Kosek

SLOVOSLED AUXILIÁRU PRÉTERITA V ČESKÝCH RANĚ NOVOVĚKÝCH BIBLÍCH

Profesoru Šlosarovi k životnímu jubileu

ABSTRACT

The article deals with the development of word-order of the preterit auxiliary in the Early Modern Czech (also Middle Czech) Bibles (Gospel of Matthew). The article builds on the previous analysis examining the phenomenon in Old Czech Bibles. The aim of the paper is to detect all possible word-order positions of these preterit auxiliary forms in analyzed texts and to explain them. The attention is especially paid to the following issues: 1. Are the forms of the preterit auxiliary in Czech Bibles clitic? 2. Which clausal position do they occupy? 3. Which position do they occupy in a clitic cluster? 4. What is the status of postinitial position – does the preterit auxiliary split the first constituent (so called 2W-position), or is it placed after the first constituent (2D-position)?

KEYWORDS

clitic; Early Modern Czech (Middle Czech) Bibles; historical linguistic.

V předloženém článku navazuji na svůj výzkum vývoje slovosledu českých auxiliárních klitik ve staročeských biblích. Zejména se vracím k výkladu českých préteritálních klitik (AUXP) ve staročeských biblích, který jsem prezentoval na konferenci FDSL a který jsem poslal k publikování do postkonferenčního sborníku (KOSEK 2015). Proto je tento článek rozdělen do dvou částí. V první vyložím, co je předmětem mého výzkumu, co tvoří jeho materiálovou bázi a stručně shrnu poznatky, k nimž jsem dospěl při výzkumu AUXP ve staročeských biblích. Ve druhé (a hlavní) části příspěvku seznámím čtenáře s výsledkem analýzy slovosledu AUXP v českých raně novověkých biblích. Nakonec se pokusím dosažené výsledky porovnat a zasadit do širšího rámce vývoje českých enklitik.

1. Východiska

1.1 Zkoumané texty a pozice

Pro výklad vývoje českých enklitik, natož auxiliáru préterita dosud schází materiálově založené výzkumy: jednou ze světlých výjimek je článek prof. Šlosara (1967), ve kterém se jubilant zabýval polohou enklitik jako jedním z pomocných kritérií při analýze stč. interpunkce (poloha enklitika naznačuje polohu pauzy, která byla rozhodujícím faktorem distribuce stč. interpunkčních znamének). Přitom učinil několik velmi důležitých pozorování, která zpřesňovala tradiční výklad vývoje enklitik. Na tento Šlosarův pokus však dlouho nikdo nenavázal (o výzkumu vývoje enklitik více viz KOSEK 2011). Za jeden z významných faktorů ovlivňujících tento stav lze jistě považovat to, že dějiny češtiny jsou od 14. století reprezentovány velkým množstvím pramenů. Přitom enklitika, zejména ta auxiliární, představují jev s vysokou frekvencí, který je ve stč. textech možno počítat v řádu desítek nebo stovek jednotek. A tak badatel zamýšlející analyzovat vývoj českých enklitik čelí záplavě dat. V této situaci je nezbytná materiálová redukce, která používá metodu sond. Pokud se má takový přístup stát základem vývojově orientovaného výzkumu, musí se však vyrovnat s otázkou, jaké texty zvolit. Při redukci pramenné základny je zejména nutná volba textů podobných žánrů. Jinak totiž hrozí riziko, že by badatel při analýze jazyka textů různě starých s různou žánrovou příslušností mohl rozdíly způsobené odlišnou stylovou příslušností zkoumaných textů mylně interpretovat jako výsledky vývojových změn. Ovšem najít žánrově homogenní starší texty z různých časových etap je velmi náročné. Z tohoto důvodu jsem se zaměřil na analýzu pramene textově ustáleného, který byl během vývoje češtiny od 14. stol. do současnosti jednotlivými generacemi jazykově adaptován: tj. na rozbor jazyka bible.

Volba biblického textu jako materiálové základny diachronně orientovaného výzkumu však není bez rizik: bible je jazykově velmi specifický pramen, který podléhá vysoké míře stylizace a bývá silně závislý na předchozí tradici. Výsledky takové analýzy je tedy nutno vnímat jako předběžné, především jako předpoklad příští analýzy pramenů ostatních žánrů, z nichž se pak vyloupne plastický obraz vývoje češtiny (o vlivu stylu na slovosled enklitik ve starších vývojových fázích češtiny se lze přesvědčit v mé knize zaměřené na barokní češtinu /KOSEK 2011/ v níž jsem popsal rozdíl v četnosti některých klauzálních pozic klitik v závislosti na žánru zkoumaných textů; významné odchylky bylo možno sledovat zejména v jazyce biblického překladu).

Předložený příspěvek je založen na rozboru jazyka Matoušova evangelia českých raně novověkých biblí: *Bible Melantrichovy* (4. vydání), *Bible kralické* (1. vydání), *Bible svatováclavské* (1. vydání) – viz *Seznam literatury*. Jak jsem již zmínil na začátku studie, navazuji zde na předchozí výzkum, ve kterém jsem se soustředil na znění Matoušova evangelia ve stč. biblích: *Bibli drážďanské, olomoucké, mlynářčině a benátské* (KOSEK 2015). Při výzkumu slovosledných pozic enklitik z instrumentálních důvodů operuji s dvojím pojetím slovosledných pozic (diskuzi viz KOSEK 2011): a) pozice v klauzi –

iniciální, postiniciální, mediální, prefinální, finální; b) pozice AUXP vůči participiu – kontaktní (preverbální / antepozice, postverbální / postpozice), izolovaná.

1.2 Vývojové pozadí

Jak již bylo řečeno, cílem mého výzkumu je popsat vývoj českého AUXP, který společně s l-ovým participiem tvoří minulý čas typu *dal (j)sem, dal (j)si / (j)s, dal jest / je...* Tradičně se předpokládá, že tato původně analytická forma měla v psl. status perfekta, tj. slovesné formy vyjadřující rezultativnost. Již ve stč. období tento perfektivní význam ztratila a změnila se v prostý minulý čas bez dalších významových odstínů (KOPEČNÝ 1950; KOMÁREK 1981, 18; LAMPRECHT – ŠLOSAR – BAUER 1986, 244). Ve stč. období zřejmě proběhla také změna slovosledného statusu AUXP, které ztratilo schopnost být nositelem slovního přízvuku a proměnilo se v plně enklitic-kou formu (GEBAUER 1929, 91–92, 649). V tomto momentu však vstoupily do hry další vývojové trendy češtiny, které postihovaly celkový vývoj českých enklitik: tento vývoj se vyznačoval především konkurencí postiniciálního a kontaktního slovosledu, která se vinula dějinami češtiny od jejích počátků až do začátku 20. stol. (ERTL 1924, 266–267; TOMAN 2004, 74). V tomto bodě čeština navazovala na neutálený psl. stav, v němž lze konkurenci obou slovosledných schémat dobře pozorovat (byť s jistými omezeními spojenými se syntaktickým statutem enklitika: více viz VEČERKA 1989, 51; PANCHEVA 2005). Pro češtinu je však nutno přidat ještě jedno slovosledné schéma, a sice pozici enklitika uprostřed klauze bez kontaktu se svým syntakticky nebo morfologicky nadřazeným výrazem. Jednotlivé pozice a jejich varianty doložené v dějinách češtiny lze demonstrovat na následujících příkladech ze zkoumaných českých raně novověkých biblí:

1.2.1 Postiniciální pozice (2P)

V tomto slovosledném schématu je enklitikon umístěno na druhém místě ve větě, které může být pojato: a) jako pozice po prvním konstituentu, tj. druhé místo je definováno syntakticky, což dokumentuje klauze **dvě hřivně jsi mi dal** v příkladu (1) (tzv. 2D-pozice – HALPERN 1995), b) jako pozice po prvním slově víceslovné iniciální fráze, tj. druhé místo je definováno prozodicky, jak ilustruje doklad (2) (tato pozice bývá označována jako tzv. 2W-pozice – HALPERN 1995):

- (1) a. Přistoupiv pak ten, kterýž byl dvě hřivně vzal, řekl: Pane, **dvě hřivně jsi mi dal, hle jiné dvě jimi získal jsem** BiblMel Mt 25,22¹
 b. Přistoupiv pak ten kterýž byl dvě hřivně vzal, dí, Pane, **dvě hřivně si mi dal: aj jiné dvě jimi získal sem** BiblKral Mt 25,22
 c. Přistoupil pak i ten kterýž byl dvě hřivně vzal, a řekl: Pane, **dvě hřivně si mi dal:**

1 Doklady citované z raně novověkých biblí transkribuji podle pravidel J. Vintra (1998). Zachovávám však původní interpunkci, kvantitu a distribuci malých a velkých písmen.

aj jiné dvě získal sem BiblSvat Mt 25,22

- (2) a. Ještě nerozumíte ani pamatujete na pět chlebův, a na pět Tisícův Lidí, **a kolik jste Košuov sebrali?** Ani na sedm chlebuov, a na čtyři Tisíce Lidí, **a kolik jste košuov sebrali?** BiblMel 16,9–10
- b. Ještě-liž nerozumíte, ani pamatujete na pět chlebův, jimiž nasyceno bylo pět tisícův lidu, **a kolik ste košů drobtů sebrali?** Ani na sedm chlebův, jimiž nasyceno bylo čtyři tisíce lidí, **a kolik ste košů drobtů sebrali?** BiblKral Mt 16,9–10
- c. Ještě-liž nerozumíte, ani nepamatujete na pět chlebů, pro pět tisíc lidí, **a kolik ste košů vzali?** Ani na sedm chlebů, pro čtyři tisíc lidí, **a kolik ste nůší nabrali?** BiblKral Mt 16,9

1.2.2 Kontaktní pozice (VA)

V kontaktní pozici se enklitikon nachází v bezprostřední blízkosti svého syntakticky nebo morfologicky nadřazeného výrazu. Z instrumentálních důvodů takový výraz nadřazený enklitiku nazývám regent enklitika. V analyzovaném případě je tedy regentem auxiliárového enklitika *l*-ové participium. Ve vývoji češtiny lze pozorovat jak postpozici AUXP za *l*-ovým participiem (ilustrovanou klauzí *všecken ten tvůj dluh odpustil sem* tobě v dokladu (3)a. a dokladem (4)), tak také antepozici AUXP před *l*-ovým participiem (ilustrovanou klauzí **a** ve *Jménu tvém ďáblův jsme nevyvítili* v dokladu (5)a.):

- (3) a. *Tehdy povolav ho Pán jeho, dí mu, Služebníče zlý, všecken ten tvůj dluh odpustil sem* tobě, **neb-s mne prosil...** BiblKral Mt 18,32
- (4) *A přistoupiv ten kterýž byl pět hřiven vzal, podal jiných pěti hřiven, řka: Pane, pět hřiven dal si mi, aj jiných pět nad to získal sem* BiblSvat Mt 25,20
- (5) a. *Nebo mnozí mi dějí v ten den: PANE, PANE, zdaliž jsme ve Jménu tvém neprorokovali, a ve Jménu tvém ďáblův jsme nevyvítili, a v tvém Jménu divuov jsme mnohých nečinili?* BiblMel Mt 7,22

Jak napovídají citované doklady, v materiálu starší češtiny lze stanovit několik variant kontaktní pozice: mediální (klauze *všecken ten tvůj dluh odpustil sem* tobě v dokladu (3)a.), prefinální (klauze *zdaliž jsme ve Jménu tvém neprorokovali, a ve Jménu tvém ďáblův jsme nevyvítili* v dokladu (5)a.) a finální (doklad (4)). Tyto varianty jsou do značné míry podmíněny klauzální pozicí regenta enklitik. Četnost těchto pozic však nespíš souvisí s faktory stylové nebo textové povahy: 1) ve vývoji češtiny lze v památkách inklinujících k vysokému stylu sledovat výraznou tendenci k postpozici enklitika, 2) ve staré i nové češtině může mediální pozice sloužit aktuálnímu členění větnému (více viz níže).

1.2.3 Izolovaná mediální pozice

Klauze *a v tvém Jménu divuov jsme mnohých nečinili* citovaná v dokladu (5)a. ukazuje, že enklitikon se může (ojediněle) objevit také uprostřed věty bez kontaktu se svým regentem. Takové případy jsou známy ze starší i nové češtiny (FRANKS – KING{OVÁ} 2000, 112–114; UHLÍŘOVÁ 2011–2012; KOSEK 2011). V těchto případech se enklitikon umísťuje za první přízvučný člen promluvového úseku (v souladu s Ertlovými /1924/ prozodickými pravidly). Obvykle se předpokládá, že izolovaná mediální pozice představuje slovoslednou aktualizaci užívanou ke zvýraznění prvků důležitých z hlediska informační struktury věty (UHLÍŘOVÁ 2011–2012; FRANKS – KING{OVÁ} 2000, 112–114; KOSEK 2011).

1.3 Výzkum stč. biblí

Ve svém předchozím výzkumu slovosledu AUXP ve stč. biblích jsem zjistil, že tato forma se vyznačuje vlastnostmi stálého enklitika, které prototypicky obsazuje postiniciální pozici. Projevy ortotoničnosti (známé z jiných stč. památek) nebo proklitičnosti (známé z nč.) nebyly ve sledovaných biblích zjištěny (v tom se má pozorování plně shodují s výsledky Šlosarova /1967/ výzkumu). Vedle toho se v relativně významném počtu případů vyskytuje AUXP v postverbální pozici – jelikož se v podstatné části dokladů zkoumaných biblických překladů objevuje l-ového participium v klauzi v iniciální pozici nebo v pozici bezprostředně po postiniciálně umístěném enklitiku, nelze úplně přesně rozhodnout míru konkurence postiniciálního (2P) a kontaktního (VA) slovosledu. Nicméně lze usuzovat, že ve stč. byla tato konkurence živá. Zjištěné slovosledné vlastnosti AUXP demonstrují následující dvě tabulky (publikované v článku KOSEK 2015):

Tab. 1: Slovosledné pozice AUXP v klauzi ve stč. biblích

		iniciální	postiniciální	mediální	prefinální	finální	Σ
BiblDrážď	AUXP	0	292	33	7	5	337
%			86,6	9,8	2,1	1,5	
BiblOl	AUXP	0	198	20	7	5	230
%			86,1	8,7	3	2,2	
BiblMlyn	AUXP	0	322	77	4	35	438
%			73,5	17,6	0,9	8	
BiblBen	AUXP	0	462	74	6	25	567
%			81,5	13,1	1	4,4	

Tab. 2: Pozice AUXP vůči participiu ve stč. biblích

		kontaktní		izolované	Σ
		preverbální	postverbální		
BiblDrážď	AUXP	150	121	66	337
%		44,5	35,9	19,6	
BiblOl	AUXP	108	79	43	230
%		47	34,3	18,7	
BiblMlyn	AUXP	108	306	24	438
%		24,6	69,9	5,5	
BiblBen	AUXP	158	375	34	567
%		27,9	66,1	6	

Na datech předvedených v tabulkách je patrné, jak překladatelé 3. a 4. redakce (BibMlyn a BiblBen) nahrazovali původní formy aoristu formami préterita – v těchto biblích se téměř zdvojnásobuje počet dokladů (v BiblBen je počet AUXP navýšen ještě tím, že se v ní výrazně zvyšuje frekvence forem préterita s plnou formou AUXP ve 3. os. typu *šel jest, šli jsú*). Poněkud překvapivě vzrůstá v mladších stč. překladech (3. a 4. redakce) počet případů s kontaktním slovosledem, což se projevuje v tabulce č. 2 ve sloupcích postverbální pozice a izolovaná pozice: v BiblBen je 66,1% všech pozic postverbálních proti 34,3% postverbální pozice v BiblOl a jen 6% případů, kdy je AUXP v klauzi izolován od svého participia, proti 19,6% těchto případů v BiblDrážď. O záměrném využívání kontaktního slovosledu AUXP v jazyce BiblMlyn a BiblBen svědčí rozložení klauzálních pozic, mezi nimiž se (mírně) zvyšuje počet mediální a finální pozice. Je velmi pravděpodobné, že tento nárůst projevů kontaktního slovosledu AUXP lze přičíst na vrub stylu. Tento závěr je ovšem nutno chápat jako hypotetický – musí být ověřen analýzou dobových textů jiných žánrů. Přesto ho lze považovat za velmi pravděpodobný, protože na vliv stylu v případě vyšší frekvence kontaktního slovosledu již ukázal výzkum češtiny barokní doby (Kosek 2011 – viz také níže): z mého předchozího výzkumu vyplynulo, že jazyk Bible svatováclavské se vyznačuje výrazně vyšším podílem postverbálně umístěných AUXP než ostatní barokní texty. Svou roli zřejmě sehrál také vliv latiny, která disponuje podobnou opisnou konstrukcí typu *locutus est*. Avšak při konfrontaci stč. bible s latinským pretextem (středověkou verzí Vulgáty) se bezprostřední vliv latiny prokázat nepodařilo: v drtivé většině případů totiž staročeské préteritum tlumočí formy latinského syntetického perfekta.

2. Slovosledné vlastnosti AUXP v raně novověkých biblích

Stav zjištěný ve zkoumaných českých raně novověkých biblích zachycují následující tabulky č. 3 a 4:

Tab. 3: Slovosledné pozice AUXP v klauzi v raně novověkých biblích

	iniciální	postiniciální	mediální	prefinální	finální	Σ
BiblMel	0	148	19	1	7	175
%		84,6	10,8	0,6	4	
BiblKral	0	133	21	1	6	161
%		82,6	13	0,7	3,7	
BiblSvat	0	115	14	0	5	134
%		85,8	10,5	0	3,7	

Tab. 4: Pozice AUXP vůči participiu v raně novověkých biblích

	kontaktní		izolované	Σ
	preverbální	postverbální		
BiblMel	68	76	31	175
%	38,9	43,4	17,7	
BiblKral	57	80	24	161
%	35,4	49,7	14,9	
BiblSvat	47	69	18	134
%	35,1	51,5	13,4	

Na předložených datech je patrné, že počet zachycených forem AUXP je výrazně nižší než ve stč. biblích: to je způsobeno zejména výrazně nižším počtem plných tvarů AUXP ve 3. os. sg. a pl. typu *šel, šli* (namísto původních *šel jest, šli jsú*). Z uvedených dat je rovněž zřejmé, o kolik stabilnější je jazyková stránka jednotlivých verzí biblického textu raného novověku oproti jazykové stránce překladů stč. Na základě srovnání prezentovaných dat lze konstatovat, že v případě klauzálních pozic je dominantní pozicí pozice postiniciální a že jí podobně jako ve stč. konkurují pozice mediální a finální. Z toho lze usuzovat, že AUXP tenduje primárně k 2P slovosledu (převaha postiniciální pozice ovšem plyne také ze způsobu klasifikace: doklady typu klauze **dvě hřivně jsi mi dal** citované sub (1)a., které jsou interpretovány jako případy postiniciální pozice AUXP, by bylo možno klasifikovat také jako mediální antepozici nebo prefinální pozici, tj. řada pozic hodnocených jako postiniciální je ambigní). I když se postiniciální pozice zdá být hlavním slovosledným modelem AUXP, tabulka č. 4

ukazuje, že kontaktní slovosled je v biblickém jazyce sledovaného období stále zásadním vývojovým konkurentem postiniciálního slovosledu AUXP: i když se v těchto biblích neobjevuje kontaktní slovosled AUXP v počtu více než 90% dokladů jako v BiblMlyn a BiblBen, stále si zachovává významnou roli: ve všech biblích se vyskytuje ve více než 80% dokladů.² Jak už bylo řečeno, tento fakt by mohl být motivován faktory stylové povahy: v českých nebiblických textech barokní doby, tj. textech z období, kdy vznikla nejmladší ze sledovaných biblí BiblSvat, se vyskytuje AUXP v kontaktní pozici vůči svému participiu v 52% dokladů (KOSEK 2011, 135), kdežto v Matoušově evangeliu BiblSvat tvoří počet takových případů 86% (na širším vzorku textů BiblSvat jsem dokonce zjistil hodnotu vyšší, a to 89% dokladů AUXP kontaktního slovosledu).

Ze stavu zjištěného ve zkoumaných biblích 16. a 17. stol. plyne, že AUXP se vyznačuje vlastnostmi stálého enklitika: a) neobsazuje iniciální pozici, b) nepojí se s prefixem *negace*, c) není opěrným slovem starobylých enklitických částic *ť*, *li*, d) nenásleduje po vokativu a citoslovci. Tyto vlastnosti AUXP vyniknou zvláště výrazně, jestliže jsou srovnány se slovosledem *prézentních* forem lexikálního *býti*, tj. s formami se shodným vývojovým východiskem. Na rozdíl od AUXP se *prézentní* formy lexikálního slovesa *býti* ve jmenovaných kontextech vyskytovat mohou, což ilustrují následující doklady (6) a (7):

- (6) *A poodšed maličko, padl na tvář svou, modle se, a řka: Otče můj, jest-li možné, nechť odejde ode mne Kalich tento,...* BiblMel Mt 26,39
- (7) *Ját zajisté vás křtím v vodě ku pokání, ale ten kterýž po mně přijíti má, jestiť mocnější nežli já, jehožto nejsem hoden obuvi nositi,...* BiblMel Mt 3,11

Aby byl obraz slovosledných vlastností AUXP úplný, je nutno zmínit, že slovosled AUXP se vyznačuje ještě jedním momentem: není selektivní ve výběru své levé domény. Ve značném počtu případů pochopitelně AUXP následuje za *l*-ovým participiem, ale může být umístěno také po ostatních slovních druzích: po spojkách (s výjimkou *a*, *ale*, *i*), substantivech, adjektivech, zájmenech atd.; jak už bylo řečeno, nenásleduje pouze po citoslovcích.

2.1 Jednotlivé slovosledné pozice AUXP

2.1.1 Postiniciální pozice

Již výše bylo zmíněno, že ve starší době nebyl ustálen status postiniciální pozice v případě, že byl iniciální konstituent tvořen více než jedním slovem. V těchto případech spolu souperilo pojetí 2D (doklady (1)a. a (8)) a 2W pozice (doklad (2)).

² V tomto článku ponechávám stranou otázku, nakolik mohly být případy postpozice AUXP za participiem ovlivněny cizojazyčnými předlohami. Jednak mě k tomu vede fakt, že hledat cizojazyčné předlohy pro zkoumané raně novověké bible představuje velmi složitý problém (DITTMANN 2012, 28–37), jednak už zmíněné poznání, že ve stč. biblickém textu se přímý vliv cizojazyčné předlohy (latiny) na postverbální pozice auxiliáru prokázat nepodařilo (KOSEK 2015).

- (8) *Hostem jsem byl, a nepřijali **jste** mne: Nah, a neodívali **jste** mne: [Nemocen a v žaláři] jsem byl, a navštívili jste mne* BiblMel Mt 25,43

Celkový počet zjištěných dokladů ilustruje tabulka č. 5.

Tab. 5: Konkurence 2W a 2D pozice

	Bibl Mel	Bibl Kral	Bibl Svat
2W	2	2	2
2D	2	1	1

Citovaná tabulka opět ukazuje, jak ustálený je jazyk sledovaných biblických textů: tak fixovaná, téměř neměnná data jsou až zarážející. Počet dokladů bohužel nedovoluje říci nic kategorického v otázce konkurence obou modelů. Dokonce by bylo možno zpochybnit vypovídací hodnotu dvou dokladů 2D-pozice (doklady (1)a. a (8)), které jsou ambigné, protože by je bylo možno interpretovat jako případy mediální preverbální nebo prefinální pozice. V jistém smyslu by bylo také možno pochybovat o vypovídací hodnotě dokladů 2W pozice, protože jsou takřka identické se stč. zněním: tzn. jde o podoby, která by v biblickém textu mohly být petrifikovány tradicí. Nicméně živost konkurence 2W a 2D slovosledu v češtině raného novověku dokládá můj starší výzkum češtiny barokní doby, v níž jsou oba modely bezpečně doloženy (KOSEK 2011).

Variantu postiniciální pozice AUXP v klauzi lze sledovat tehdy, jestliže je na začátku klauze umístěn koordinátor *a*, *ale*, *i*. V těchto případech klitizuje AUXP až za slovo umístěné za tímto koordinátorem, jak ilustrují následující doklady (9) a (10):

- (9) ... váli větrové, a obořili se na ten dům: **i padl jest**,... BiblKral Mt 7,27
(10) Pískali jsme vám, **a vy jste neskákali**: plakali jsme, **a vy jste nekvílili** BiblMel 11,17

Podobně jako ve stč. biblích se ani ve zkoumaných biblích 16. a 17. stol. nevyskytují případy známé z jiných stč. textů, v nichž se AUXP nachází bezprostředně po těchto koordinátorech, tj. v kontextech typu *i jest padl* nebo *a jste vy nekvílili* (TRÁVNÍČEK 1956, 150). Vypovídací hodnotu dat zjištěných ve zkoumaných novozákonních úryvcích však opět snižuje fakt, že takové slovosledné konstelace jsou doloženy jen tehdy, jestliže je AUXP v kontaktu se svým *l*-ovým participiem, jak ukazují oba citované doklady (9) a (10). Z toho plyne, že by hypoteticky mohly být interpretovány také jako případy motivované pravidlem kontaktního slovosledu.

2.1.2 Mediální pozice

Toto slovosledné postavení AUXP představuje z hlediska počtu dokladů druhou významnou klauzální slovoslednou pozici. V jejím rámci dominuje postpozice, jak dokumentují data prezentovaná v následující tabulce č. 6. Zde jsou hned na první pohled nápadné dvě skutečnosti: 1) nebyl zjištěn žádný případ mediální antepozice AUXP před *l*-ovým participiem, 2) pouze v jednom dokladu (BiblMel) se objevuje mediální izolovaná pozice AUXP. Je evidentní, že překladatelé českých raně novověkých biblí záměrně preferovali postverbální mediální pozici.

Tab. 6: Rozvržení jednotlivých typů mediální pozice AUXP

		Bibl Mel	Bibl Kral	Bibl Svat
kontaktní	preverbální	0	0	0
	postverbální	18	21	14
izolovaná		1	0	0

I v tomto případě se setkáváme s výraznou textovou stabilitou raně novověkých biblických překladů. Všechna tři zkoumaná Matoušova evangelia mají 14 postverbálních pozic shodných, jak ukazují doklady (3), (11), (12) – doklad (12) je ambigné, mohl by být interpretován jako finální:

- (3) b. *Služebníče nepravý, veškeren dluh odpustil jsem tobě*,... BiblMel Mt 18,32
 c. *Služebníče nešlechtný, všecken dluh odpustil sem tobě*... BiblSvat, Mt 18,32
- (11) a. *Zdaliž-s i ty neměl se slitovati nad spoluslužebníkem tvým, jako i já slitoval jsem se nad tebou?* BiblMel Mt 18,33
 b. *Zdaliž-s i ty neměl se smilovati nad spoluslužebníkem svým, jako i já smiloval sem se nad tebou?* BiblKral Mt 18,33
 c. *zdaliž-s i ty neměl se smilovati nad spolu služebníkem svým, jako i já smiloval sem se nad tebou?* BiblSvat Mt 18, 33
- (12) a. *Opět slyšeli jste, že povědíno jest starým:...* BiblMel Mt 5,33
 b. *Opět slyšeli ste že řečeno jest od starých,...* BiblKral Mt 5,33
 c. *Opět slyšeli ste, že řečeno bylo starým:...* BiblSvat Mt 5, 33

Některé doklady by bylo možno interpretovat jako případy tzv. clitic third (FRANKS – KING{OVÁ} 2000, 229). Podle tohoto pravidla se enklitikon klitizuje za slovo následující za postneciální pozicí, jestliže se v postneciálním postavení nachází pauza, která je způsobena víceslabičným rozměrem prvního konstituentu. Podle tohoto pravidla by bylo tedy možno interpretovat zejména doklady (3). Podobně by bylo možno vyložit mediální postpozici AUXP po participiu následujícím interponovanou klauzí, což demonstruje následující příklad (13):

- (13) a. I ovšem, zdali **jste** nikdy nečtli, **že z ust Nemluvnátek** [a těch kteříž prsí požívají], **dokonal jsi** chválu? BiblMel Mt 21,16
 b. ...**že z ust nemluvnátek**, a [těch jenž prsí požívají], **dokonal si** chválu? BiblKral Mt 21,16
 c. ... **že z ust nemluvnátek**, a [těch jenž prsí požívají], **dokonal si** chválu? BiblSvat Mt 21, 16

Jiné zjištěné případy však pravidlu clitic third neodpovídají. Např. v dokladu (12) se v iniciální pozici nachází dvojslabičné slovo *opět*, jehož délka není taková, aby způsobila pauzu, která pak vyvolává klitizaci AUXP za slovo následující po této pauze.

V případě mediální pozice se nejspíš dostávají do hry další faktory: kromě snahy ozvláštnit text postverbálním, tj. příznakovým slovosledným postavením AUXP, jde zejména o faktory textové nebo pragmatické povahy. Tak v dokladu (11) je před participium umístěno osobní zájmeno s výtýkací částicí *i já*, které představuje větný člen kladený do kontrastu s finálně umístěnou předložkovou frází *nad tebou*. Podobné je vyznění známého proroctví citovaného v úvodu evangelia o zemi původu mesiáše, které je na tomto místě demonstrováno dokladem (14) – slovo *Egypt* zde má status aktualizovaného větného prvku:

- (14) a. ...aby se naplnilo to, což jest povědíno od PANA, skrze Proroka řkoucího: **Z Egypta povolal jsem** Syna mého BiblMel Mt 2,15
 b. **Z Egypta povolal sem** Syna svého BiblKral Mt 2,15
 c. **Z Egypta povolal sem** syna svého BiblSvat Mt 2,15

O mediální izolované pozici ilustrované klauzí *a v tvém Jménu divuov jsme mnohých nečinili* v dokladu (5)a. viz výše. Snad by ji také bylo možno chápat jako výsledek působení pravidla *clitic third*. Následující verze (5)b., c. naznačují, že šlo o slovoslednou pozici neobvyklou, která byla v dalších překladech jazykově upravena. O tom, že mohlo jít textový úryvek inspirující k záměrným aktualizacím, svědčí znění BiblKral (5)b., kde je použito jiného prostředku aktualizace: tázací výraz *zdaliž* je umístěn za iniciálně umístěné téma *v tvém jménu*:

- (5) b. ... zdaliž **sme** ve jménu tvém neprorokovali, a ve jménu tvém dáblů **nevymítali?** **a v tvém jménu zdaliž sme** divů mnohých **nečinili** BiblKral Mt 7,22
 c. ... zdaliž **sme** ve jménu tvém neprorokovali, a ve jménu tvém dáblů **nevymítali,** **a v tvém jménu divů mnohých nečinili?** BiblSvat Mt 7,22

2.1.3 Prefinální a finální pozice

Obě pozice jsou determinovány koncovým postavením l-ového participia v klauzi. Prefinální pozice představuje antepozici AUXP před l-ovým participiem, kdežto finální pozice postpozici AUXP za participiem. Prefinální pozice odpovídá prozodickým

pravidlům, které brání finální pozici klitika (ERTL 1924, 309), kdežto finální pozice představuje porušení těchto prozodických pravidel – navzdory takto formulovaným pravidlům česká enklitika ve starších dobách finální pozici obsazovala (TRÁVNÍČEK 1956: 148; KOSEK 2011; KOSEK 2015).

Také prefinální pozice enklitik není v dějinách češtiny neznámá, např. ji zachycují L. Klimeš (1969) v barokní češtině a M. Grepl (1959) v češtině národního obrození. Při výzkumu češtiny barokní doby jsem zjistil, že k této pozici zvláště inklinují reflexivní zájmeno se a právě formy AUXP. Zejména patrná je tato tendence v textech jistých žánrů, nicméně žánrem, který se této pozici důsledně vyhýbá, je právě text bible (Bible svatováclavské). To ostatně potvrzuje stav zjištěný ve všech zkoumaných novozákonních textech: narazil jsem pouze na jeden případ v *Bibli Melantrichově* (klauze *a ve Jménu tvém dábílův jsme nevymítali* v dokladu (5) a.) a na jeden případ v *Bibli kralické* (doklad (15) a.). Na nepřijatelnost takové slovosledné pozice v biblickém jazyce ukazují verze zbývajících dvou evangelií, které jsou stylizovány bez prefinální pozice AUXP, jak ukazují doklady (5) b., c. a (15) b., c.³

- (15) a. *To uslyšev Ježíš, podivil se, a jdoucím za sebou řekl, Amen pravím vám, **ani v Izraeli tak veliké víry sem nenalezl*** BiblKral Mt 8,10
 b. *Amen pravím vám, **nenalezl jsem** tak veliké Víry v Izrahelském Lidu* BiblMel Mt 8,10
 c. *Amen pravím vám, **nenalezl sem** tak veliké víry v Izraeli* BiblSvat Mt 8,10

Naproti tomu finální pozice se vyskytuje v takovém počtu příkladů, které sice naznačují, že šlo o pozici svým způsobem výjimečnou, nicméně ne neobvyklou. O tom svědčí také skutečnost, že podobně, jako tomu je u mediální postpozice AUXP, také doklady finální pozice jsou v jednotlivých biblích do značné míry shodné: čtyři doklady se vyskytují identicky v každé zkoumané bibli ve finální pozici (doklady (16), (17) – klauzi *aj jiných pět hřiven získal sem jimi* v dokladu (17) b. by bylo vhodnější hodnotit jako mediální):

- (16) a. *Opět poslal jiné Služebníky své, řka: Povězte pozvaným, **Aj oběd muoj připravil sem**, volové moji a krmný dobytek zbit jest,...* BiblMel Mt 22,4

3 Na tomto místě děkuji anonymnímu recenzentovi svého článku za následující komentář, který přináší další pohled na interpretaci rozdílného znění tohoto verše v českých raně novověkých biblích: „Lze jistě uvažovat o různých vysvětleních, ale už náhled do moderních edicí vede k domněnce, že tu máme co činit s dokladem odlišné předlohy: Vulg. *amen dico vobis non inveni tantam fidem in Israhel* je přesně kalkováno v Mel a Svat, naopak v Kral vidíme slovosledně spíš řecké *amén, legó hymin, par údeni tosutén pistin en tó Israél heuron* se slovesem na konci.“ K tomu dodávám, že vliv řecké předlohy na toto znění BiblKral naznačuje také srovnání podoby téhož verše v již jmenovaných staročeských biblích (*Bibli drážďanské, olomoucké, mlynářčině a benátské* – srov. KOSEK 2015): v nich se totiž objevuje pouze iniciální postavení participia *nenalezl* a postneciální pozice *sem*, což opět koresponduje se slovosledem latinské předlohy.

Doklad citovaný recenzentem podporuje mé rozhodnutí – zde formulované v pozn. č. 3 – neoperoovat při výkladu slovosledných pozic AUXP s cizojazyčnými předlohami. Prefinální pozice AUXP v dokladu (15)a. z BiblKral v řecké předloze nemá oporu.

- b. **Aj oběd můj připravil sem** volové moji a krmný dobytek zbit jest,... BiblKral Mt 22,4
- c. **Aj, oběd svůj připravil sem:** volové moji a krmný dobytek zbit jest,... BiblSvat Mt 22,4
- (17) a. A přistoupiv ten kterýž byl pět Hřiven vzal, podal jiných pěti Hřiven, řka: Pane, **pět hřiven dal jsi mi, hle jiných pět Hřiven jimi získal jsem** BiblMel Mt 25,20
- b. A přistoupiv ten kterýž byl pět hřiven vzal, podal jiných pěti hřiven, řka, Pane, **pět hřiven dal si mi: aj jiných pět hřiven získal sem** jimi BiblKral Mt 25,20
- c. Pane, **pět hřiven dal si mi, aj jiných pět nad to získal sem.** BiblSvat Mt 25,20

Uvedené doklady ilustrují, že AUXP se ve finální pozici mohl vyskytovat jak před nekoncovou, tak také koncovou pauzou. Velká část finálních dokladů je ambigní, neboť by je bylo možno interpretovat jako případy mediální pozice. Dokonce by byly interpretovatelné pomocí pravidla clitic third, jak svědčí doklad (16) a klauze **pět hřiven dal si mi** v dokladu (17). Avšak jiné doklady tímto pravidlem interpretovat nelze, např. klauzi **jiných pět Hřiven jimi získal jsem** v dokladu (17) a klauzi **aj jiných pět nad to získal sem** v dokladu (17): zde jde o skutečné finální pozice. Jak již bylo řečeno, podle pravidla clitic third mají být enklitika umístěna za slovo následující po první rozvíte frázi, za níž následuje pauza. Kdyby uvedené doklady byly motivovány pravidlem clitic third, musely by znít **jiných pět Hřiven jimi jsem získal* nebo **jiných pět nad to sem získal*.

Klauze **jiných pět hřiven získal sem jimi** v dokladu (17) ukazuje, že překladatelé Bible kralické se snažili takový typ finální pozici odstranit. Jiné podobné případy finální pozice, které se vyskytují pouze v jednom překladu a které jsou jinými biblickými verzemi traktovány odlišně, demonstrují následující příklady (18)a.-c. – finální pozice v dokladu v dokladu (18) a. je nahrazena pozicí postiniciální v dokladech (18)b.,c.:

- (18) a. **Ale Petr seděl vně v síni. I přistoupila k němu jedna děvka, řkouci: I ty s Ježíšem Galilejským byl jsi** BiblMel Mt 26,69
- b. **I ty si byl s Ježíšem Galilejským** BiblKral Mt 26,69
- c. **I ty si byl s Ježíšem Galilejským** BiblSvat Mt 26,69

2.2 Skupina klitik

Sejde-li se v klauzi více klitik, zpravidla tvoří klitickou skupinu. Posloupnost jejích složek je v zásadě gramatikalizována a až na drobné odchylky se shoduje s řazením novočeským: 1. li, 2. ž, 3. ť, 4. AUXP, 5. zájmenný dativ, 6. reflexivum *se/si*⁴, 7. zájmenný akuzativ, 8. ostatní zájmenné tvary (nestálá klitika). Skupina klitik je demonstrována doklady (1), (4), (11), (17). Ve stč. textech však kolísá pozice zájmenných tvarů a AUXP

4 Na rozdíl od nč. se ve stč. objevuje zájmenný akuzativ před dativem (typ *zdá mi se*).

(Kosek 2015). Klitická skupiny se kromě postiniciální pozice vyskytuje také v pozici mediální (doklad (11)) a finální (doklad (4) a (17)). Ve sledovaných textech se lze také setkat s fenoménem známým z jiných starších českých textů (Kosek 2011 a 2015), a sice, že enklitika nemusí klitickou skupinu nutně tvořit (klauze *Zdaliž-s i ty neměl se* v dokladu (11), doklady (19) a (20)):

- (19) *Tedy přistoupili Učedníci k Ježíšovi soukromí, a řekli jemu: **Proč jsme my nemohli ho vyvrci?*** BiblMel Mt 17,19
- (20) *Nebo viděli sme hvězdu jeho na Východu slunce, a **přijeli sme** klaněti **se** jemu* BiblKral Mt 2,2

3. Závěr

Rozbor slovosledu AUXP v Matoušově evangeliu českých raně novověkých biblí ukázal, že v tomto ohledu je jazyková stránka zkoumaných biblí velmi podobná. Na rozdíl od stč. biblí, kde se mezi jednotlivými verzemi objevují podstatné rozdíly, vyznačují se BiblMel, BiblKral a BiblSvat značnými shodami. Tyto shody svědčí o faktu, že v období raného novověku se jazyk biblického textu navzdory konfesijním rozdílům značně stabilizoval. I když jsou si sledované verze do značné míry podobné, nepředstavují však mechanickou kopii: i v rámci slovosledu AUXP je mezi nimi možno pozorovat jisté rozdíly.

Z analýzy slovosledu AUXP v českých raně novověkých biblích plynou poměrně jednoznačné závěry. AUXP se chová jako stálé enklitikon,⁵ které prototypicky obsazuje postiniciální pozici. Pojetí postiniciální pozice je patrně nevyhraněno: byly zaznamenány případy jak 2W-, tak také 2D-pozice AUXP. Výrazným konkurentem postiniciální pozice je ve sledovaných památkách pozice kontaktní: její vliv se projevuje zejména v mediální a finální pozici AUXP; je možné, že tyto případy postverbálního slovosledu AUXP jsou motivovány faktory stylové a pragmatické povahy (tj. jsou prostředkem vysokého stylu, anebo prostředkem rozličných slovosledných aktualizací). Nicméně prefinální pozice (další typ kontaktního slovosledu), která se hojně vyskytuje v textech jistých žánrů češtiny raného novověku, se ve zkoumaných biblích téměř nevyskytuje: to by mohlo být opět motivováno faktory stylové povahy – takový slovosledný model by mohl být v dobové úzu chápán jako nevhodný pro jazyk biblického textu. Pozice AUXP v enklitické skupině je relativně pevná, nicméně enklitická skupina se může objevit také v mediální a finální pozici. Ve zkoumaných textech se také objevují důkazy toho, že AUXP nemusí nutně tvořit enklitickou skupinu.

5 Nepodařilo se mi najít žádný důkaz proklitičnosti AUXP, a to ani v BiblSvat, což je překvapivé, neboť s ojedinělými doklady proklitičnosti AUXP je v barokních textech možné se setkat (Kosek 2011, 151).

LITERATURA

Prameny

- BiblDrážď Bible drážďanská. 2. pol. 14. stol. Cit. dle edice Vladimír Kyas (ed.). *Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká I. Evangelia*. Praha 1981.
- BiblOl Bible olomoucká. Poč. 15. stol. Ibid.
- BiblMlyn Bible mlynářčina. 3. čtvrtina 15. století. Národní knihovna České republiky (signatura: XVII.A.10), cit. dle Manuscriptoria <http://www.manuscriptorium.com>.
- BiblBen Biblí česká v Benátkách tištěná. 1506. Benátky.
- BiblMel Biblí česká. 4. vydání. Praha 1570.
- BiblKral Biblí české díl šestý. Kralice 1594.
- BiblSvat Druhý díl Biblí totižto Nový zákon. Praha 1677

Seznam literatury

- AVGUSTINOVA, Tania – OLIVA, Karel. 1995. Wackernagel position and related phenomena in Czech. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. 41, s. 21–42.
- DITTMANN, Robert. 2012. *Dynamika textu Kralické bible v české překladatelské tradici*. Olomouc: Refugium.
- DOSTÁL, Antonín. 1967. *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví 2. Časování*. Praha: SPN.
- ERTL, Václav. 1924. Příspěvek k pravidlu o postavení příklonek. *Naše řeč*. 8(9), s. 257–268, 8(10) 293–309.
- ESVAN, Francois. 1997. Několik poznámek o tzv. rytmickém činiteli. *SPFFBU*. A 45, s. 85–93.
- ESVAN, Francois. 2000. Česká klitika z hlediska typologického. In: *Čeština – univerzália a specifika*. Vol. 2. Brno: MU, s. 141–147.
- FLAJŠHANS, Václav. 1923. K výkladům o postavení slov příklonných. *Naše řeč*. 7(10), s. 297–298.
- FRANKS, Steven – KING(OVÁ), Tracy Holloway. 2000. *A Handbook of Slavic Clitics*. Oxford.
- FRIED, Mirjam. 1994. Second-Position Clitics in Czech: Syntactic or Phonological? *Lingua*. 94(2–3), s. 155–175.
- GEBAUER, Jan. 1929. *Historická mluvnice jazyka českého IV. Skladba* (ed. František TRÁVNÍČEK). Praha.
- GEBAUER, Jan. 1958. *Historická mluvnice jazyka českého III/1. Tvarosloví – časování*. 2. vyd., Praha.
- GREPL, Miroslav. 1959. Vývoj slovosledu v Tylově próze. *Slovo a slovesnost*. 20(4), s. 247–260
- HALPERN, Aaron. 1995. *On the Placement and Morphology of Clitics*. Stanford: CSLI.
- JUNGHANNS, Uwe. 2002. Klitische Elemente im Tschechischen: eine kritische Bestandaunahme. In: *Linguistische Beiträge zur Slavistik IX*. München: Sagner, s. 117–150.
- KLIMEŠ, Lumír. 1969. Pořádek slov v české historické próze z let 1685–1759. *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli: Sezione Slava*, 12, s. 105–166.
- KOMÁREK, Miroslav. 1981. *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*. Praha: SPN.
- KOPEČNÝ, František. 1950. Povaha českého praeterita. *Naše řeč*. 34(5–6), s. 85–89.
- KOSEK, Pavel. 2011. *Enklitika češtině barokní doby*. Brno: Host-MU.
- KOSEK, Pavel. 2015. Development of word order of preterit auxiliary clitics in the Old Czech Bibles. In: *Formal Description of Slavic Languages 10.5* (submitted).

- LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav. 1986. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.
- LEŠNEROVÁ, Šárka. 2002. Postavení příklonky „se“ v textu Kryštofa Haranta „Cesta z Království českého... do Země svatě...“. In: *Čeština – univerzália a specifika*, 4. Brno: MU, s. 325–327. Manuscriptorium. Evropská digitální knihovna rukopisů [online web]. [cit. 1.2.2015]. Dostupné z: <http://www.manuscriptorium.com/?q=cs>.
- MIGDALSKI, Krzysztof. 2009. On two types of Wackernagel cliticization in Slavic. In: *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Yale Meeting*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publishers, s. 147–162.
- MIGDALSKI, Krzysztof. 2013. Diachronic source of two cliticization patterns in Slavic. In: M. SALVESEN, et al., eds. *Challenging Clitics*. Amsterdam: John Benjamins, s. 135–158.
- PANCHEVA, Roumyana. 2005. The rise and fall of second-position clitics. *Natural Language and Linguistic Theory*. 23(1), s. 103–167.
- Staročeská textová banka [online web]. [cit. 1.2.2015]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/>.
- ŠLOSAR, Dušan. 1967. Poloha enklitik jako kritérium k hodnocení staročeské interpunkce. *Listy filologické*. 91(3), s. 251–258.
- TOMAN, Jindřich. 2004. Ertlova diskuse českých klitik. In: *Čeština – univerzália a specifika*. Vol. 5. Brno: MU, s. 73–79.
- TRÁVNÍČEK, František. 1935. *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich.
- TRÁVNÍČEK, František. 1956. *Historická mluvnice česká 3. Skladba*. Praha: SPN.
- UHLÍŘOVÁ, Ludmila. 2011–2012. Obštnost i mnohoobrazie na slovoreda na klitikite (săpostavitelno izsledvane na bălgarskija i češkija ezik). *Săpostavitelno ezikoznanie*. 36, Čast I., 2011, s. 5–17; Čast II., s. 20–31; Čast III, s. 5–16, 37; Čast IV, s. 5–11.
- VINTR, Josef. 1998. Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*. 121(3–4), s. 341–346.
- VEČERKA, Radoslav. 1989. *Altkirchenslavische (Altbulgarische) Syntax I, Die lineare Satzorganisation*. Freiburg i. Br.: Weiher.
- ZIKÁNOVÁ, Šárka. 2009. *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině (1500–1620)*. Praha: Karolinum.
- ZWICKY, Arnold. 1977. *On Clitics*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.

Poděkování: Tento výzkum je realizován za podpory Alexander von Humboldt-Stiftung.

Pavel Kosek

Department of Czech Language

Faculty of Arts, Masaryk University

Arna Nováka 1, 602 00 Brno

Czech Republic

kosek@phil.muni.cz